

А. Русяєва

ДО АТРИБУЦІЇ ПЕРЕДМІСТЯ І СВЯТИЛИЩА З ХРАМОМ ЗЕВСА У НИЖНЬОМУ МІСТІ ОЛЬВІЇ В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Не скіфський, а Зевса курган знаменитий
і храм цього ж бога відкритий
якось улітку вдалося побачить мені.
А от Хрисостомом описаний храм
Зевса могутнього з блискучим перуном
на ольвійській землі не вдалося побачить мені.

С. В. Черненко 1974

У статті висвітлено спірні питання щодо атрибуції передмістя і комплексу з трьох неординарних кам'яних споруд, відкритих 1963—1968 рр. у центрі Нижнього міста Ольвії перших століть нашої ери. Представлено стислий огляд їх основних інтерпретацій в різних працях авторів розкопок. На підставі методу кореляції археологічних контекстів і порівняльного аналізу висловлено припущення про існування тут святилища з храмом Зевса за свідченням Діона Хрисостома і відповідними синхронними епіграфічними, нумізматичними й археологічними джерелами.

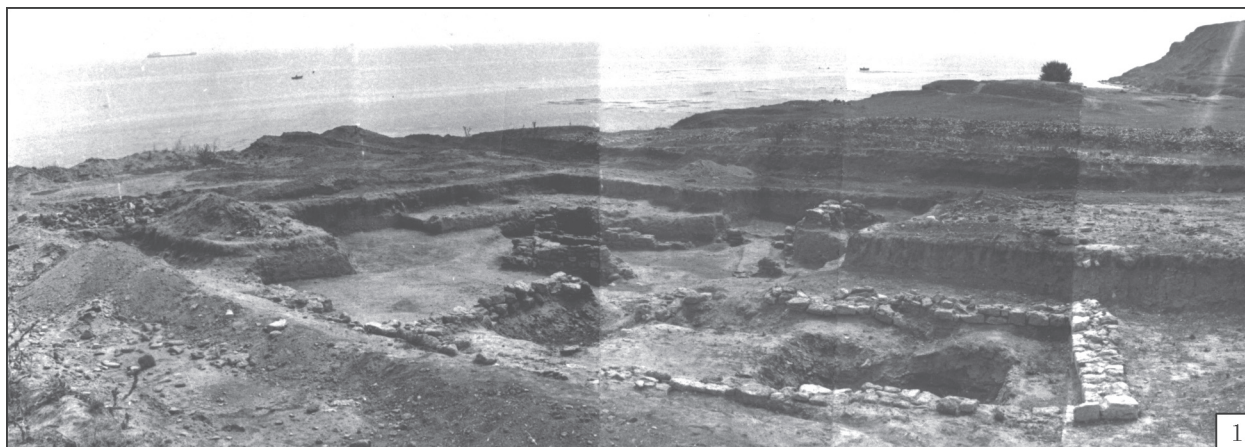
Ключові слова: ділянка НГЦ, передмістя, двокамерна споруда, Діон Хрисостом, храм Зевса.

Вступ. Під час археологічних досліджень Ольвії Понтійської знерідка трапляються об'єкти з незначними будівельними залишками і матеріалами, достовірні функції яких з'ясувати однозначно досить складно. Одним з таких об'єктів є комплекс з двокамерної і двох однокамерних нетипових кам'яних споруд, відкритих у центральній частині Нижнього міста (умовна назва НГЦ)¹. Водночас варто

1. Спочатку ділянка мала назву НГ (російською мовою «Нижний город»), таку ж само, як і неподалік розкопана в 1935—1938 рр. У 1964 р. її перейменовано на НГЦ — тобто «Нижний город — центр» (Славин 1964, с. 46—47). Обидві назви давно введено до наукового обігу і тому залишаються без змін. Ділянка НГЦ розташована на північ від НГ, у центрі плато Нижнього міста на однаковій відстані від північної оборонної лінії, терасного міста і давньої берегової лінії. Верхній шар на ній з майже чистої глини товщиною 0,6—1,20 м був наносним з рову біля Східного теменоса у Верхньому місті і знятий бульдозером до поверхні гумусу (Борисов 1963, с. 5, 6, 64; 1964, с. 3; Крыжицкий 1967, с. 131; Лейпунская 1988, с. 72).

підкреслити, що їх розкопки під керівництвом Л. Славіна проведено вже досить давно трьома науковцями: Б. Борисовим (1963—1964 рр.), С. Крижицьким (1965—1967 рр.) і Н. Лейпунською (1968 р.). За припущенням дослідників, тут розташовувалось передмістя перших століть нашої ери з трьома будинками господарського, складського, виробничого, частково житлового й іншого призначення. Утім, така різнобічна атрибуція не узгоджена з особливостями всього комплексу, археологічними контекстами й аналогічними джерелами. У зв'язку з цим метою статті є стислий узагальнений огляд інтерпретацій будівель і спроба з'ясувати їх гіпотетичні культові функції на підґрунті аналізу синхронних літературних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел сумісно з зіставленням розмірів і графічного плану великої двокамерної споруди з ольвійськими храмами.

Основні інтерпретації. Передусім відзначимо, що результати перших двох років розкопок Б. Борисова відсутні в архівних звітах і досі повністю не введені до наукового обігу, що заслуговує окремого вивчення. Саме йому належить відкриття фундаментів великого будинку з двома приміщеннями різних розмірів. У польових щоденниках дослідника висловлено припущення спочатку про його господарське призначення, а згодом на підставі потужного фундаменту завширшки майже 0,90 м — громадський характер (рис. 1; Борисов 1963, с. 82; 1964, с. 9). Впевненіше припускав його господарське і складське призначення Л. Славін (1964, с. 47; 1968, с. 134). Деяко ширша інформація зафіксована у публікаціях звітів С. Крижицького за 1965—1967 рр., коли він продовжив розкопки з розширенням пло-

Рис. 1. Рештки кам'яних фундаментів двокамерної споруди на ділянці НГЦ: 1 — вид з північно-західного напрямку; 2 — вид з південно-східного напрямку (за Крыжицкий 1965—1966, № 5, 6). Публікуються вперше

Fig. 1. Remains of the stone foundations of a two-chamber structure at the NGC site: 1 — view from the northwest; 2 — view from the southeast (after Kryzhytski 1965—1966, No. 5, 6). Published for the first time

щі для встановлення характеру забудови у цій частині міста. Однак, щодо цього будинку (НГЦ-1) спершу дуже стисло сказано, що, вірогідно, це двокамерний, наземний будинок, від кам'яних стін якого збереглися тільки нижні ряди і залишки вимостки з уламків кераміки біля північної стіни (Крыжицкий 1967, с. 131, прим. 1)². Докладніше з графічними планами описано відкриті автором однокамерні будівлі НГЦ-2 і НГЦ-3. За даними стратиграфії і матеріалу визначено, що усі будинки синхронні, розташовані під кутом один до одного, що вказує на відсутність регулярного плану в цьому районі, де не знайдено і будь-яких слідів вулиць. Також було встановлено, що у II — на початку III ст. н. е. тут вільно розміщувались досить великі капітальні споруди господарського призначення, які зруйновано на початку III ст. і впродовж тривалого часу територія залишається незабудованою. Це свідчить про доволі

2. У працях С. Крижицького відсутні посилання на описи двокамерної споруди в щоденниках Б. Борисова (1963; 1964 — не закінчений), тільки у примітках відзначено роки його розкопок.

інтенсивну господарську діяльність, що відбувалась за межами міста в післягетську добу (Крыжицкий 1967, с. 131—132, рис. 3; 1968, с. 142—144, рис. 1).

У 1968 р. розкопки на НГЦ продовжила Н. Лейпунська, яка відкрила великий житловий будинок з наземними і підвальними приміщеннями елліністичного часу (Славин 1971, с. 166). У її публікації попередньо відзначено, що основним результатом раніше проведених робіт було виявлення подібних за планом прямокутних будинків римського часу. Площа навколо них була заощена керамічними і щебеневими вимостками. Нові матеріали підтверджували припущення про господарське використання цієї території (Лейпунская 1971, с. 168).

Через значний проміжок часу С. Крижицький часто розглядав два чи три будинки як головні складові передмістя з планами і власними графічними реконструкціями. Так, у монографії про житлові будинки античних міст Північного Причорномор'я відзначено, що інтерес викликають переважно дві окремі прямокутні в плані без внутрішніх дворів ізольовані споруди

НГЦ-2 і НГЦ-3, нетиповість яких повною мірою зумовлено виробничими потребами (Крыжицкий 1982, с. 82, рис. 30: 7, 8). Згодом як складські атрибутовано вже три неординарні споруди II—III ст. Рештки вогнища в НГЦ-3 сприяли припущенню про частково житлове використання, але при повному підпорядкуванні житлової функції господарській (Крыжицкий 1985, с. 28, 142—143, рис. 72: 6, 7). Ще ширше їх визначення (складське, примітивно керамічне, житлове, металургійно-виробниче разом з гончарним районом на ділянці НГ і гаванню) вказано в екскурсійному путівнику по Ольвії (Крыжицкий, Лейпунская 1997, с. 150, рис. 171: 7, 8).

Крім того, С. Крижицьким розроблено стратегію археологічного дослідження ольвійського городища і черговість проведення консерваційно-реставраційних заходів на розкопаних ділянках. Проте НГЦ з відкритими залишками господарсько-житлових і складських будівель експонуванню не підлягала (Крыжицкий 2001, с. 30). Значно пізніше в монографії про архітектуру Ольвійського полісу в графічних реконструкціях серед житлових будинків цього часу представлено однокамерні будови складського призначення в господарському передмісті. Реконструкція їх планування і об'ємів, на його думку, не вимагає спеціального обґрунтування внаслідок відсутності в їх оточенні яких-небудь одночасних будівельних решток; єдине уточнення у світлі сучасних даних стосувалось заміни в реконструкції черепичного покриття саманним (рис. 2; Крыжицкий 2012, с. 84, рис. 309). В останніх статтях автора ці споруди ототожені з складськими, частково житловими, не виключено також виробничими і виноробними комплексами (склад тари). Вільно розташовані одна до одної у передмісті, вони не мали будь-якого окремого призначення. Врешті цей комплекс не було внесено до планових об'єктів консервації. Але як і інші, в містобудівному відношенні, він становить інтерес і ділянка НГЦ заслуговує на продовження розкопок (пор. Крыжицкий 2015, с. 30; 2017, с. 21, 25, рис. 2: XV).

Натомість, саме Н. Лейпунській належить стаття, в якій докладніше охарактеризовано не лише три основні споруди передмістя, а й відкриті нею підвальні приміщення елліністичного часу, які С. Крижицький сумісно з ними не розглядав як один будівельний комплекс (Лейпунская 1971, с. 168—171). Вперше подано їх розміри: двокамерний будинок 13×7 м (91 м^2), орієнтований майже в широтному напрямку по довгій вісі в центрі ділянки; однокамерні НГЦ-2 відповідно — $7 \times 4,25$ м (близько 29 м^2) і пошкоджений НГЦ-3 — $7 \times 4,1$ м (здогадно 35 м^2). Оскільки в її статті є чимало різнобічних тлумачень стосовно функцій і хронології усіх передмість Ольвії, то наведемо досить стисло тільки основні підсумки щодо атрибуції НГЦ. Згідно з плануванням будинків і відсут-

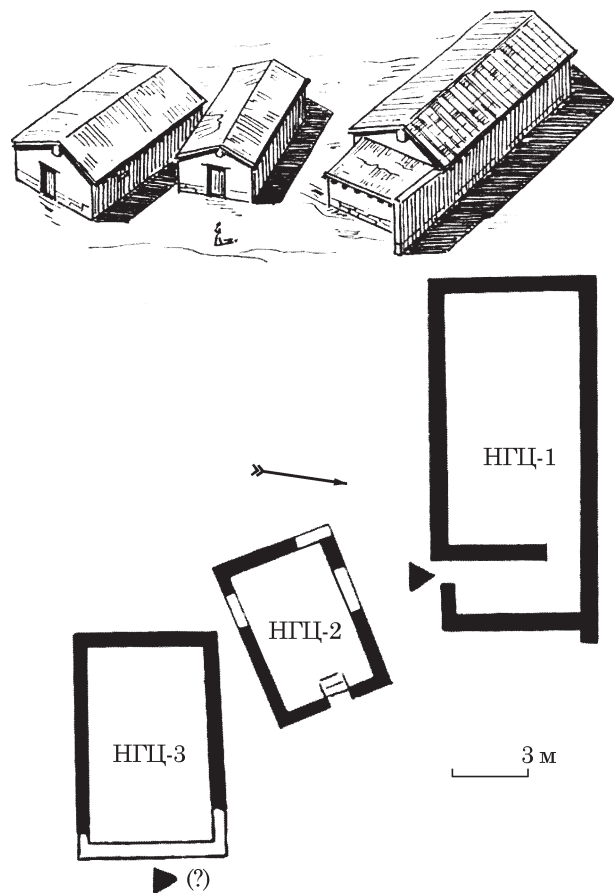

Рис. 2. Графічний план і реконструкція будинків на ділянці НГЦ (за Крыжицкий 2012)

Fig. 2. Graphic plan and reconstruction of houses on the site of the NGC (after Kryzhytski 2012)

ністю чи дуже малою кількістю столового посуду її слід розглядати як один з господарських і виробничих районів передмістя післягетської Ольвії. Разом з тим низка факторів змушує припускати господарсько-складське призначення великої будівлі, зокрема для зберігання тари чи продуктів в амфорах. На користь такої ідентифікації свідчать значна площа будинку, характер керамічних залишків і відсутність вогнищ. Будівля НГЦ-3 з його рештками, можливо, інколи була і тимчасовим житлом (Лейпунская 1988, с. 71—75, 80—81, рис. 1).

У розгляді основних етапів розвитку Нижнього міста Н. Лейпунська також охарактеризувала хаотично розташовані невеликі будинки в центрі ділянки НГЦ. Але в одно — і двокамерних наземних або частково заглиблених кам'яних будинках стіни, всупереч з попередніми описами, стали глинобитними на недбало виконаних кам'яних цоколях. Поблизу виявлено багато фрагментів бракованих металевих виробів, злитків металу, шлаків, шматків печини, продухів від печей, зруйнованих невеликих вогнищ, вимосток тощо. Будинки без знахідок побутових матеріалів мали, певно, складське призначення упродовж II ст. н. е. (Лейпунская 2001, с. 65).

Стислий огляд і зіставлення основних інтерпретацій двох дослідників, котрі періодично і, певно, незалежно один від одного звертались у тому чи іншому аспекті до ділянки НГЦ, показує, як неузгоджені між ними окремі атрибуції кожної з трьох споруд нетипової форми, так і різні підходи до встановлення їх основної функції, структури і хронології. На жаль, не з'ясовано відстані між ними і берегом лиману, синхронними оборонною стіною і прилеглими до неї гончарними майстернями на ділянці НГ. Достовірно не доведено, що велика споруда, при відсутності відповідних джерел, була складом з глинобитними стінами, у публікаціях не було проаналізовано і представлено на світлинах чи рисунках окремі фундаменти та речові матеріали.

Отже, недостатність повної інформації про передмістя з трьома неординарними спорудами, різнобічні припущення щодо їх атрибуції зумовили звернути на них увагу і запропонувати інший, теж гіпотетичний варіант інтерпретації, оскільки ділянка НГЦ ще потребує подальших археологічних досліджень сумісно з вивченням архівних та фондових матеріалів за давноминули роки. Адже аргументаційною основою і необхідною умовою для вірнішого визначення функцій будь-якої античної пам'ятки є пошуки як відповідних аналогій, так і синхронних інших джерел.

Свідчення Діона Хрисостома. Давно відомо, що саме літературні джерела, епіграфічні пам'ятки і монети, знайдені випадково або під час грабіжницьких розкопок на городищі та на березі Бузького лиману, уможливили точну локалізацію Ольвії раніше археологічних досліджень. Значну роль щодо цього відіграла «Борисфенітська промова» відомого ритора Діона Хрисостома, який проголосив її близько 95 р. у рідному місті Пруса на Гіпії у Віфінії після відвідин Ольвії (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI)³. Дотепер це одне з найважливіших джерел для вивчення історії, культури і релігії міста, а також і засвідченого ним храму Зевса.

За його оповіддю відомо, що після вигнання з Риму Діон прибув морем у Борисфен (Ольвію)⁴ і у ринковий час, прогулюючись на березі

3. Конкретну дату перебування Діона в Ольвії не встановлено, хоча найчастіше зафіксовано в межах 90—94 рр., а проголошена ним промова у рідному місті Пруса, найвірогідніше, припадає на 95 р. н. е. (з літ. див. Виноградов 1989, с. 263—272; Vinogradov 1997, S. 341).

4. У всіх давньогрецьких літературних джерелах Ольвію незмінно називали Борисфеном, а ольвіополітів — борисфенітами для вірнішого уявлення про її географічне положення неподалік від добре знаної греками великої річки Борисфен у Скіфії. «Варто знати, що хоча місто й одержало назву від Борисфена внаслідок краси й величини цієї річки, але як нині лежить на Гіпанісі, так і раніше було побудовано там само», — відзначав Діон (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI).

Гіпанісу, зустрів юного захисника міста Каллістрата, який розповів про постійні ворожі напади, надзвичайне захоплення ольвіополітів «Ліадою» Гомера і попросив виступити перед ними, бо бажаючи його послухати вже зібралися біля річки, незважаючи на те, що перед цим стояли на варті. «Дійсно, все це так і було: ворота були вже зачинені і на стіні було встановлено воєнний знак», — засвідчив ритор. — «Однак, вони були такими жадібними до знань і настільки еллінами за характером, що майже всі прийшли озброєними, з бажанням мене послухати. З задоволенням помітивши цю їхню готовність, я сказав: «Чи не хочете піти куди-небудь у місто і сісти? Тепер, на ходу, можливо, не всім однаково добре слухати: адже ті, хто стоїть далі, відчують незручність і тривожать тих, хто стоїть перед ними, намагаючись пройти ближче». Ледве я мовив це, як усі кинулись до храму Зевса, де вони зазвичай радяться. Найстаріші і найшанованіші громадяни та посадові особи сіли навколо на сходах, а вся юрба стояла біля храму, бо перед ним лежав великий простір» (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI)⁵. Отже, з його слів зрозуміло, що храм Зевса було розташовано поблизу від берега Гіпанісу з великою площею перед ним.

З-поміж багатьох антикознавців ХІХ ст., вірогідно, спочатку Є. Келер, знаючи промову Діона, двічі чи тричі відвідавши Ольвію, вказав, що храм Зевса неодмінно повинен був стояти біля Гіпанісу з його статуєю на троні, яку зображено на ольвійських монетах часів Септимія Севера (Köhler 1826, р. 647). Пізніше більшу увагу локалізації цього храму приділив О. Уваров, який 1848 р., об'їхавши чимало давніх поселень уздовж Дніпра і Чорного моря, зробив найдовшу зупинку в Ольвії (Уваров 1851; Тункина 2002, с. 245—255, 447—451). Однак, він помилково локалізував храм на найвищому, з кам'яною крепідою високому кургані (саме тому зараз, услід за О. Уваровим, цей курган називають «Зевсовим»), з видом на «народну площу» вниз (так О. Уваров називав Нижнє місто Ольвії) і на Гіпаніс. Для підтвердження своїх міркувань молодий вчений додав присвяту Зевсу Поліарху башти, яка, з його точки зору, також могла розташовуватись з півночі на кургані (Уваров 1851, с. 58—60, план VIII: а).

Згодом В. Латішев припускав, що у храмі шанували Зевса Поліарха, але за свідченням Діона він був розташований не на кургані, а всередині міста на просторій площі на високому стилібаті з кількома сходами. За різними епіклезами вчений не виключав наявність в Ольвії ще одного храму цього бога. На його думку, спадкоємці багатих аристократичних родів піклувались про відродження розореного гетами міста і насамперед опікувались будівництвом храмів, портиків, оборонних споруд

5. Переклад за В. Латішевим наш, авт.

(Латышев 1887, с. 168—169). Стосовно різних гіпотез перших науковців слід зауважити, що за їх часів в Ольвії ще не було відкрито жодного святилища з храмами.

Ситуація змінилась у третій чверті ХХ ст. після розкопок центрального теменоса верховних богів Аполлона Дельфінія і Зевса догетського періоду. О. Карасьов як головний дослідник храму Зевса III ст. до н. е. вважав, що всі грецькі храми V—II ст. до н. е. мали стереобати, в тому числі й ольвійський храм Зевса, який виділявся серед інших споруд. Він також згадав слова Діона, як ольвіополіти кинулись до храму Зевса, сіли на сходах і стояли перед ним, слухаючи його промову. «Щоправда, храм Зевса, де збирались слухачі Діона не той, рештки якого дійшли до наших днів, тому що згаданий Діоном храм розташовувався всередині нової, скороченої території міста. Але не виключена можливість, що замість храму Зевса, збудованого у III ст. до н. е. всередині теменоса, в подальшому було зведено такий же невеликий храм на новому місці»⁶ (Карасев 1964, с. 124). Дійсно, оскільки давні елліни дотримувались стародавніх традицій у всіх сферах релігії, то ця точка зору може бути цілком вірною.

Водночас важливо відзначити, як коментували свідчення Діона дослідники ділянки НГЦ. Н. Лейпунська вважала, що саме це передмістя бачив Діон наприкінці I ст. н. е. (Лейпунская 1988, с. 80). Мабуть, вона не звернула увагу, що в промові йшлося про храм Зевса і великий простір перед ним. Натомість, зовсім інакше коментував цей пасаж С. Крижицький. На його думку, з контексту промови зрозуміло, що ритор прогулювався перед Нижнім містом: тому, з одного боку, можна припускати розміщення храму Зевса тут чи біля Терасного міста, а з іншого, за топографічними умовами, вірогідніше, у північній частині (Крыжицкий 1985, с. 136—137). Ще в одній праці, процитувавши уривок з промови Діона про бідний вигляд будівель і храм Зевса, перед яким розташовувався великий простір, автор впевненіше локалізував його в межах Нижнього міста, хоча наявність тут таких споруд була винятком, ніж правилом (Крыжицкий 1993, с. 178).

На НГЦ розкрито чимало зруйнованих різночасових дво-тришарових вимосток (пор. Борисов 1963; 1964; Крыжицкий 1965—1966; 1967; 1968; Лейпунская 1971). Але завдяки відкриттю тут частини значної за площею, формою і загальним характером багатопарової вимостки з щебеню, отесу каміння та уламків кераміки було визначено незабудований пустир у перші століття нашої ери (Крыжицкий 1967, с. 131, рис. 2). Його зіставлення з великим простором перед храмом Зевса, за даними Діона, після цього набуває важливого значення для атрибу-

6. Цей й інші переклади іншомовних текстів наші, авт.

Рис. 3. Уламок мармурової плити з написом (НО 92)
Fig. 3. Fragment of a marble slab with inscription (NO 92)

ції сакральної ділянки у центрі Нижнього міста, що, звісно, ще потребує подальших археологічних досліджень і уточнення хронології.

Епіграфічні пам'ятки. Для вірогіднішого ототожнення ділянки НГЦ з святилищем Зевса варто додати опубліковані написи. Найперше відзначимо, що біля двокамерної споруди у завалі каміння виявлено незначний уламок біломармурової плити, на якому залишилось шість обірваних рядків від присвяти ольвійських магистратів I чи початку II ст. н. е. (рис. 3; Борисов 1963, с. 20; O/63-1360; НО 92, рис. 92; Белецкий 1975, с. 102—104, рис. 4). Останнім часом цей напис за лексикою і структурою зараховано до числа почесних декретів того ж часу (Яйленко 2017, с. 523—524). У зв'язку з тим, що їх традиційно виставляли переважно на теменосах, так само і в Ольвії (Леви 1985, с. 85—88), то нове трактування є доказом його належності до святилища, а не до господарсько-виробничого передмістя. На уламку пошкодженої вапнякової плити розібрано рештки п'яти рядків згодом присвятного напису (пор. НО 183; Белецкий 1975, с. 109—110, рис. 11).

У цьому сенсі слід звернути увагу на синхронні епіграфічні пам'ятки з розкопок 1935—1936 рр. поблизу розташованої ділянки НГ з невеликими домівками житлового і виробничо-господарського призначення з оборонною стіною, про які також розповідав Діон (Славін 1940, с. 49—82; Крыжицкий 1985, с. 140—148,

Рис. 4. Фрагмент мармурової стели з декретом на пошану Маркіана (НО 47)

Fig. 4. Fragment of a marble stele with the decree honoring Marcianus (NO 47)

рис. 70). Дрібні уламки мармурових і вапнякових плит з написами знайдені тут переважно випадково на поверхні, у гумусі та поблизу. До присвятих зараховано кілька фрагментів I—II ст. н. е. (пор. Коцевалов 1940, с. 265, № 4, табл. XLVIII: 4; НО 92, 137, 169). За двома написами на фрагментованих вапнякових плитах прочитано преамбулу почесного декрету початку III ст. н. е. за архонства Саторніла, сина Пісістрата (пор. Коцевалов 1940, с. 264, 267, № 3, 8, табл. XLVIII: 3, 8; НО 138, 141; Яйленко 1985, с. 14—16). Так само у результаті зіставлення кількох уламків вапнякової плити з малорозбірливими рядками по вісім-дев'ять літер визначено частину декрету II ст. н. е. на пошану ольвійського діяча, який зробив чимало корисного демосу Ольвії (пор. Коцевалов 1940, с. 265—266, № 5, табл. XLVIII: 5; НО 46; Яйленко 1985, с. 177—179).

Серед цих епіграфічних пам'яток особливо виділяється посмертний декрет на пошану Маркіана, сина Домніона з Пруси — рідного міста Діона. Спочатку В. Латишев за шістьма дрібними уламками опублікував під одним номером його заключну частину (IOSPE I², 57). Інші випадково трапились на ділянці НГ, у тому числі і найбільший фрагмент від мармурової стели, прикрашеної фронтоном з акротеріями і рельєфним рослинним орнаментом (рис. 4; Коцевалов 1940, с. 263—264, 266, № 2, 6, табл. XLVIII: 2, 6; НО 47, 53). Ос-

танній варіант декрету відновлено з багатьох поєднаних між собою фрагментів. У ньому, зокрема, зазначено, що на всенародних зборах постановили: оскільки Маркіан, син Домніона, прусієць, виявив зацікавленість і піклування про людей, то Рада та демос ольвіополітів посмертно увінчують його, як благодійника, за доблесть і доброзичливість, а постанову потрібно написати і поставити біля храму для напучування молоді (Яйленко 1985, с. 181—188; 2017, с. 551—557). Отже, згідно з декретом на пошану Маркіана, якому ольвіополіти надали громадянство, обрали архонтом, увінчали вінком і встановили мармурову стелу з записом про його благодійну діяльність і заслугу перед містом також можна припускати, що храм Зевса розташовувався у Нижньому місті. Саме розповідь Діона співвітчизникам про великий інтерес ольвіополітів до нього як відомого ритора і до філософії Платона, надзвичайна любов до Гомера, незмінне шанування еллінських богів і героїв, виступ біля храму Зевса у відбудованому місті після гетського розгрому, була одним з чинників налагодження інтенсивних економічних і політичних відносин Пруси з Ольвією (див. IOSPE I², 40, 41; НО 51; Vinogradov 1997, S. 346—354). У декреті на пошану визначного ольвійського діяча Теокла, сина Сатира, якого у третій чверті II ст. н. е. посмертно увінчали золотими вінками 18 античних міст, були і ксені з цього міста (IOSPE I², 40). Цілком можливо, що в храмових хроніках і переказах ольвіополітів зберігались відомості про перебування в їхньому місті славетного ритора і його виступ перед храмом Зевса. Тому декрети на пошану прусійців у II — на початку III ст. н. е. могли виставляти на площі біля того храму Зевса поблизу Гіпанісу, де Діон виступив з доповіддю і де знайдено їх уламки.

Судячи з незначних будівельних залишків, вибоїн, численних ям, уцілілих дрібних уламків стел, які залишили тут грабіжники каміння і шукачі речей на продаж, імовірно, що декрети та присвяти з неподалік розташованого святилища були розбиті і розкидані у цьому районі після його знищення. Адже ні на ділянці НГ, ні на інших у Нижньому місті не відкрито культової або подібного типу двокамерної споруди.

Усі написи, якими точно засвідчено культ Зевса у I—II ст., знайдено наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Конкретні місця їх знахідок не відзначені у публікаціях, хоча вони могли належати його святилищу. З-поміж них вирізняється присвята Анаксімена, сина Посідея, який разом з братами за архонтів на чолі з Сосіпатром, сином Нікерата, збудував башту Зевсу Поліарху (Володарю міста) і Демосу на щастя наприкінці I ст. н. е. (IOSPE I², 183). Тільки здогадно її можна зіставити з баштою на сусідній ділянці НГ (Крыжицкий 2012, с. 12).

Важливим документом є мармурова стела II ст. н. е. з присвятою Зевсу Сотеру (Захис-

нику) ольвіополіта Аристоніка, сина Артемона, який на власні кошти підніс дар за мир і спасіння міста при жреці Амнагові, синові Ратагоса (IOSPE I², 162). В іншому написі цього часу зафіксовано присвяту Ахіллу Понтарху жреця Зевса Ольвія (Щасливого) Трифона, сина Трифона (IOSPE I², 143). У посмертному декреті на пошану славетного політичного діяча Каллісфена, сина Каллісфена, який в останній третині II ст. н. е. чотири рази був архонтом-епонімом і успішно виконав чимало інших посад, окремо відзначено, що він, «бувши жрецем покровителя нашого міста бога Зевса Ольвія», зробив для його блага чимало корисного (IOSPE I², 42; Русяєва 2020, с. 17—23). Цілком можливо, що всі присвяти належали одному святилищу. Аналогічна культова практика була притаманна храму Зевса в Східному теменосі, де він періодично виступав у різних іпостасях: Сотер, Елевтерій, Олімпій, Басилевс упродовж догетського періоду (Карасев 1964, с. 113—129; Леви 1985, с. 78—81; Карышковский 2003, с. 83; Русяєва 1992, с. 55—64).

Нумізматичні джерела. З урахуванням вищенаведеного необхідно підкреслити, що в період поступового відродження Ольвії на перших мідних монетах близько середини — третьої чверті I ст. н. е. зображали тільки голову Зевса на аверсі з атрибутами на реверсі, які карбували за фінансування його храму (Карышковский 1988, с. 109—115; Анохин 1989, с. 63—65, 112—113). У загальних рисах голова бога, на думку П. Карышковського, нагадує неточно скопійовані майстром статуарні зображення елліністичного часу, а огляд ольвійських монетних типів головних міських богів, Зевса й Аполлона, не був би повним, якщо не вбачати в них зовнішній вигляд храмових статуй. В останній рік автономної Ольвії під час четвертого епонімного архонтату Каллісфена, сина Каллісфена, в 197/198 р. було випущено серію полісних монет з його іменем і зображенням храмової статуї Зевса з жезлом, що сидить на троні, яку в тих чи інших варіантах відтворювали згодом на монетах Каракалли і Септимія Севера (Карышковский 1988, с. 125—126; 2003, с. 88—89; Анохин 1989, с. 73—74, 114—115).

Художники штемпелів монет Каллісфена не належали до числа видатних ольвійських майстрів. При зіставленні всіх типів зображень божества видно, що всі вони прагнули відтворити один спільний оригінал. П. Карышковський припускає, що це твір архаїзованого мистецтва імператорського часу, а не доби розквіту давньогрецької скульптури, враховуючи свідчення Діона про знищені гетами статуї в Ольвії. Утім, при огляді монет з зображенням Аполлона він зауважив, що зроблений ним висновок про час створення статуї Зевса може бути досить поспішним, тому що ольвійські монетні майстри кінця II ст. н. е. зберегли вигляд бронзової статуї стоячого Аполлона, яка, безперечно, нале-

жала до епохи архаїки (Карышковский 2003, с. 88—89).

Дійсно, відображення на монетах Ольвії бронзових статуй Аполлона архаїчного і пізньокласичного часу свідчить, що й невелика статуя Зевса Сотера, гіпотетично, була збережена жрецькими, очевидно, з роду Евресибіадів, які постійно обіймали ці посади, а після повернення до рідного міста встановили у збудованому на власні кошти храмі. Цікаво, що Каллісфен, син Каллісфена, останній з членів роду Евресибіадів і жрець Зевса, міг бути похований у склепі під високим курганом, який ще й тепер носить ім'я цього бога, неподалік від елліністичного храму на Східному теменосі, і гіпотетично майже навпроти його післягетського храму у центрі Нижнього міста.

Основні складові священної ділянки. Насамперед відзначимо, що в Ольвії досі не відкрито храмів перших століть нашої ери. Порівняно з догетським періодом знайдено і набагато менше фрагментів ордерних архітектурних деталей (Пичикян 1984, с. 248; Крыжицкий 1993, с. 188—189; Буйских 2012, с. 311—312). А втім, за писемними джерелами відомо, що тут існували храми багатьох божеств: Ахілла Понтарха, Аполлона Простата, Матері богів, Серапіса, Ісиди, Асклепія, Гігієї, Посейдона (IOSPE I², 137—144, 170, 184; НО 70—85; Русяєва 1992), але засвідчено тільки місцезнаходження храму Зевса (Dion. Chrysost. Orat. XXXVI). Оскільки всі вони належать до останнього періоду історії Ольвії, то найперше були розграбовані готами, згодом гунами, а також іншими варварами у другій половині III—IV ст. Адже в межах теменосів традиційно розміщували священні скарбниці з цінними подарунками. У підсобних приміщеннях зберігали амфори з вином і маслом для ритуальних узливань та трапез, вотивні приношення і різне культове начиння. А згодом через сотні років сакральні споруди, збудовані з гарно оброблених кам'яних плит, розбирали і вивозили турки для будівництва кріпосної стіни в Очакові і місцеві жителі для власних будинків. Біля храмів найчастіше встановлювали різні статуї і стели з мармуру, який перепалювали для виготовлення вапна (Карасев 1956, с. 11—12).

На НГЦ розкрито фундаменти двокамерної споруди здебільшого з виборками оброблених плит (рис. 5). Акцентуючи на цьому увагу, зазначимо, що у порівнянні з нею на сусідній ділянці НГ збереглося до нашого часу значно більше залишків оборонної стіни і непрезентабельних будівель різного призначення, споруджених з недбало отесаного і необробленого каміння, та різноманітних категорій археологічних матеріалів перших століть нашої ери. Вони належали незаможним мешканцям, що назагал підтверджує оповідь Діона про забудову «будиночками впритул, майже без проміжків» у Нижньому місті Ольвії (Dion. Chrysost.

Рис. 5. Схематичний план решток фундаментів малого приміщення двокамерної споруди за Б. Борисовим (за Борисов 1963). Публікується вперше

Fig. 5. Schematic plan of the remains of foundations of a small room of the two-chambered structure by B. Borysov (after Borysov 1963). Published for the first time

Orat. XXXVI; Славин 1940, с. 50—82; Крыжицкий 1982, с. 83—87; 1985, с. 140—150).

На цьому тлі чітко вирізняється майже повністю знищена двокамерна споруда НГЦ-1 іншого типу. Зважаючи на її площу і план варто провести зіставлення розмірів з подібними за планом ранішими храмами, що майже повністю збереглися *in situ* в Ольвії: $7,1 \times 14,5$ м — Аполлона Ієтроса останнього десятиліття VI ст. та $8,96 \times 6$ м — анонімного божества останньої третини V ст. до н. е. в Західному теменосі (Русяева 2006с, с. 36—39, 41; Крыжицкий 2012, с. 13—17, рис. 44); $7,8 \times 13$ м (за відновленням $7,8 \times 15,3$ м) — Зевса в Східному теменосі III ст. до н. е. (Карасев 1964, с. 113—129, рис. 75; Леви 1985, с. 79, рис. 67; Крыжицкий 2012, с. 22, рис. 75). Ще меншими в Південному теменосі були пізньоархаїчний і класичний храми Афродіти: відповідно $4,2 \times 8,5$ м і $3,5 \times 7,3$ м (Буйських 2015, с. 8, 13, рис. 1: 1, 2). Так само маленьким був і пізньоархаїчний храм цієї богині в Борисфені — $4,25 \times 5,72$ м (Назаров 2001; Крыжицкий 2012, с. 18—21, рис. 60, 68: 2). Розміри споруди НГЦ-1 — 7×13 м (Лейпунская 1988, с. 73). Максимальна ширина фундаментних рядів — близько 0,90 м, 0,70—0,80 м (Борисов 1963, с. 68; 1964, с. 9, 18; Славин 1964, с. 47), майже така ж (0,80—0,85 м) у зведеному над Ієтроном храмі елліністичного часу (Русяева 2006с, с. 39—41), значно менші у храмах Аполлона Ієтроса (0,50—0,54 м) і Зевса (0,65 м). Однак, у публікаціях дослідників НГЦ їх ширина і розміри окремих приміщень, які можна було б порівняти з наосами і пронаосами у храмах, не відзначені. Потужний кам'яний фундамент

і план, попри незначні рештки, є достовірним свідченням, що наземна двокамерна споруда була єдиною неординарною, з поки що розкопаних, у Нижньому місті післягетської доби.

Глина з зони конуса рову у Верхньому місті поблизу кургану «Зевса», виритого для його насипання, впродовж понад сім століть широким товстим шаром закрила денний гумус на НГЦ (Борисов 1963, с. 5; 1964, с. 3; Крыжицкий 1967, с. 131). За припущенням О. Карасьова, глибоким ровом знищено майже третину фундаменту елліністичного храму Зевса у першій столітті нашої ери (Карасев 1964, с. 113, рис. 70: 2). Антовий двухколонний чи простильний чотирьохколонний храм Зевса з стереобатом по головному фасаду в доричному ордері, за його реконструкцією, зведено на шарових глиняно-зольних фундаментах у III ст. до н. е. (Карасев 1964, с. 113—129, рис. 75; Леви 1985, с. 78—81, рис. 67; Крыжицкий 1993, с. 136; 2012, с. 22, рис. 75). Про його належність Зевсу вказують не тільки присвяти, а й розташування за зразком мілетського Дельфініона, де він виступав у ролі «однотемного бога» по відношенню до свого сина Аполлона в теменосі (Карышковский 2003, с. 83).

Потужний фундамент НГЦ-1 відкрито під дуже твердим пластом чистої глини, в якому заглиблювались з застосуванням кирки (Борисов 1963, с. 66; 1964, с. 8—10, 15, 17, 20). Його товщина близько 1 м, що нагадує насипну глинобитну платформу, пряме призначення якої тут досі не встановлено і потребує подальших досліджень. Утім, аналогічне підняття рівня поверхні шляхом засипання його чистим лесовим ґрунтом, який створив своєрідну подушку товщиною 0,60—0,80 м у другій половині IV ст. до н. е., простежено на площі Східного теменоса (Карасев 1964, с. 39; Леви 1985, с. 71). Подібним методом у той же час було засипано шаром чистої глини і знівлено площу над розібраними стінами пізньоархаїчного храму Аполлона Ієтроса для нового храму у Західному теменосі (Русяева 2006с, с. 36—40). Отже, практика глинобитних площадок для будівництва великих споруд над місцями зруйнованих і знесених була запроваджена в Ольвії ще в IV ст. до н. е.

Зважаючи на те, що Діоном відзначено сходило до храму Зевса, то, ймовірно, він стояв на штучному глинобитному підвищенні, був безордерним, мало вирізнявся на тлі розореного гетами і не повністю відбудованого міста. Двокамерна споруда розмірами найбільш подібна до храму Зевса з відкритою довжиною 13 м (Карасев 1964, с. 121—124). Наносна глина з рову, яким було зруйновано північну частину Східного теменоса, може бути одним з доказів, що храм у центрі Нижнього міста ольвіополіти збудували майже на одній вісі навпроти зруйнованого гетами храму Зевса у Верхньому місті. Це наптовхує на думку, що в обох районах існували окремі сакральні ділянки.

У цьому контексті важливо додати, що С. Крижицьким у розвідувальному шурфі під долівкою великого приміщення двокамерної споруди НГЦ-1 було відкрито широку траншею від виборки монументальної стіни елліністичного часу і чимало матеріалів V—II ст. до н. е. (Крыжицкий 1965—1966, с. 14). Крім того, раніше на ділянці НГ знайдено уламок невеликого мармурового постаменту III ст. до н. е., на якому висічено ім'я Зевса Сотера, імена жреців Евресибіадів і фіаситів, які відігравали головну роль в його культі, а жрецькі посади були спадковими. Вірогідно, на ньому стояла виготовлена на їх кошти невелика бронзова статуя Зевса Сотера, що сидів на троні (НО 71; Виноградов 1989, с. 147; Русяева 1992, с. 58). Звідсіля походять і випадково знайдені дрібні уламки плит з рештками проксенічних та почесних декретів і присвят IV—II ст. до н. е. (Коцевалов 1940, с. 259—261, № 1, табл. XLVIII: 1; НО 2, 34, 74, 168, 169). Оскільки ольвіополіти, як і всі елліни, традиційно на одному сакральному місці зводили культові споруди, то, можливо, згідно з такою релігійною практикою тут у ті часи також існувала культова ділянка, що, звісно, теж потребує археологічних досліджень.

У всіх теменосах разом з храмами і вівтарями відкрито невеликі наземні та заглиблені однокамерні будівлі для зберігання вина, культового начиння, вотивних подарунків та інших речей для проведення релігійних обрядів і свят (Леви 1985, с. 81—82; Русяева 2006b, с. 84—89). Тому дві однокамерні будівлі на ділянці НГЦ не тільки склали з НГЦ-1 єдиний комплекс, а й могли виконувати ті ж функції, що і в інших святилищах. Конче важливо відзначити їх подібність, а також однакову довжину (7 м) східних стін усіх трьох споруд, що вказує на їх взаємозв'язок і одночасне будівництво. Крім того, залишки примітивних вогнищ-майданчиків і різні речі біля однокамерних будов можуть вказувати не на господарський та виробничий район передмістя післягетської Ольвії (Лейпунская 1988, с. 72), а на примітивні жертівники і наявність у цій сакральній зоні, як і у всіх теменосах, різних майстерень (Леви 1985, с. 83—85; Русяева 2006b, с. 90—91).

З огляду на основні результати додамо, що численні розвали бутювого каміння на ділянці, вірогідно,

залишилися не лише від розбору стін, а й вівтарів. Разом з цим звертають увагу спеціальні культові «загородки» для вотивів. Такого типу примітивні вівтарі були характерні для полісних і домашніх святилищ еллінів у багатьох регіонах античного світу, у тому числі і в Ольвії. Під час розкопок 1963 р. зафіксовано в різних місцях рештки трьох «загородок» округлої форми, викладених з необробленого каміння діаметром 0,80—1 м (рис. 6; Борисов 1963, с. 22, 39, 40, схема 5; 1964, с. 5, схема 1). На думку Н. Лейпунської, в передмісті поряд з однокамерними будовами господарського призначення існували жертівники, пов'язані, певно, з виробничими чи аграрними культурами. За її описом, це округлі у плані «загородки»,

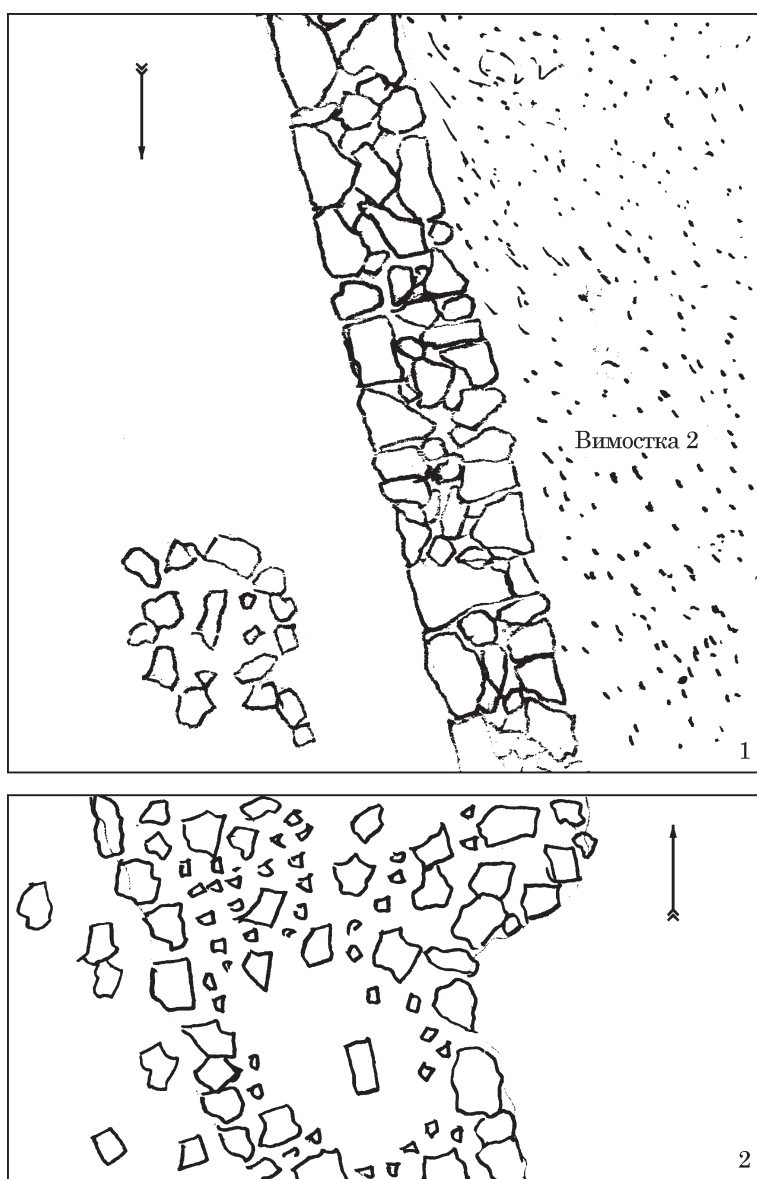

Рис. 6. Схематичний план решток культових кам'яних «загородок» на ділянці НГЦ за Б. Борисовим (за: 1 — Борисов 1963; 2 — Борисов 1964). Публікуються вперше

Fig. 6. Schematic plan of the remains of the cult stone «enclosures» at the NGC site after B. Borysov (according to: 1 — Borysov 1963; 2 — Borysov 1964). Published for the first time

викладені з бутового чи грубо обробленого каміння, найчастіше в один—два ряди (Лейпунська 1988, с. 79). Пізніше авторка відзначила, що крім господарських споруд у Нижньому місті одночасно влаштовували і невеликі жертovníки — круглі в плані кам'яні «загородки», в центрі яких встановлювали орфостатно невеликі камені — своєрідні олтарі, присвячені, певно, виробничим або землеробським божествам (Лейпунська 2001, с. 66).

Чимало різночасових і різноскладових «загородок» як примітивних вівтарів для вотивних приношень відкрито на Західному теменосі (Русяева 2006а, с. 63—65). На НГЦ вони також є одним з доказів їх особливого сакрального значення. З цієї точки зору варті уваги «загородки», виявлені у культурному шарі другої половини I—II ст. під час охоронних розкопок у прибережній частині Нижнього міста Ольвії. Судячи з плану, вони розташовувались поблизу НГЦ у східному напрямку, де не було інших будівель. Дві оригінальні «загородки» круглястої і напівкруглої форми (діаметр 2,30 і 2,50 м) зроблені з поставлених на ребро і поєднаних між собою каменів, у центрі яких стояли одна над одною дві невеликі обламані плити (Славин 1940, с. 72—74). Після зіставлення їх з культовими «загородками» Західного теменоса вже раніше було висловлено припущення про існування тут повністю зруйнованого святилища, від якого *in situ* залишились непорушеними ці примітивного типу вівтарі для приношень і якихось інших ритуальних дій. Традиція подібних сакральних «загородок» зберігалась в Ольвії впродовж багатьох віків (Русяева 2006а, с. 63—65). Нетипові споруди в контексті з усіма «загородками» й епіграфічними пам'ятками так само були складовою ймовірної сакральної ділянки з храмом Зевса на НГЦ.

Висновки. Отже, в результаті розкопок на цій ділянці у 1963—1968 рр. було здійснено досить презентабельне відкриття будівельних решток комплексу трьох неординарних кам'яних споруд. Серед них виділяється велика двокамерна споруда, зведена на потужному фундаменті. У цілому всі будівлі дослідники інтерпретували з різних точок зору переважно гіпотетично як господарські, складські, виробничі і частково житлові приміщення в передмісті перших століть нашої ери. Однак, їх розміщення на пустирі поза межами житлових кварталів з оборонною стіною у Нижньому місті навряд чи раціонально і безпечно, особливо в періоди постійних грабіжницьких нападів кочовиків. Інша справа, якщо храм бога — головного сакрального захисника і покровителя у його центральній частині поблизу від берега збудували ольвіополіти, які першими повернулися до зруйнованого міста. Елліни часто розміщали храми на околицях міст, на узбережжях морів і річок, на мисах та узвишсях. За давньою еллінською традицією в них часто зна-

ходили захисток у будь-яких ситуаціях. Можливо, що храм було споруджено на місці давньої сакральної зони раніше житлово-ремісничого кварталу збіднілого населення і гончарного району другої половини I—II ст. н. е. з оборонною стіною, які згодом спеціально розташували на деякій відстані від нього. Звісно, що ділянка НГЦ, як резонно вказував ще С. Крижицький, потребує у ширшому обсязі археологічних досліджень на сучасному рівні наукових знань для яснішого уявлення про характер і призначення будівель упродовж всієї античної доби їх існування на цій території.

Так, наприклад, на підставі матеріалів розкопок останнього десятиріччя на території так званого передмістя пізньоархаїчного і класичного періодів, на протилежному боці, за Зячюю балкою, науковці дійшли висновку щодо його невід'ємної належності до тогочасної Ольвії. По суті воно становило її західну частину в означений період. Важливо зазначити, що там, імовірно, було розташовано щонайменше два святилища (на північному і південному боці західної частини Ольвії), в межах міста, але якраз біля його кордонів (Fornasier, Buisykh, Kuzmishchev 2022, р. 69, 89; fig. 2), одразу за найранішою фортифікацією самого початку V—першої половини IV ст. до н. е., що являла собою рів і вал за ним (Buisykh, Fornasier 2022, р. 208).

Загалом же недостатньо обґрунтоване визначення НГЦ як передмістя, так і його своєрідних складових, розбіжності при описах будівельних залишків і хронології без вивчення речових матеріалів, а також відсутність аналогів зумовили стислий перегляд публікацій і пошуки різних джерел для їх інтерпретації. Мною вперше запропоновано тільки гіпотетичний варіант культового характеру ділянки НГЦ за даними Діона про храм Зевса і поглядами вчених щодо його локалізації у Нижньому місті разом з синхронними епіграфічними пам'ятками і монетами з зображенням бога. Для підтвердження такої атрибуції подано зіставлення планів і розмірів двокамерної споруди з відкритими *in situ* храмами Ольвії і Борисфена. Важливим є і залучення примітивних вівтарів у вигляді наземних кам'яних «загородок» на цій ділянці і поблизу від неї. У результаті вперше розглянутих джерел не виключено, що після гетського розгрому у Нижньому місті засвідчений Діоном храм Зевса був побудований ольвіополітами на глинобитному підвищенні за зразком елліністичного храму Зевса у Східному теменосі на кошти заможних членів аристократичного роду Евресибіадів, які постійно обіймали у ньому посади жреців і одними з перших повернулися у рідне місто для його відродження. Насамкінець необхідно підкреслити, що за своїм значенням комплекс неординарних споруд на НГЦ входить до кола важливих пам'яток Ольвії, достовірнішу атрибуцію яких можна буде

з'ясувати тільки завдяки новим археологічним розкопкам разом з вивченням давно здобутих матеріалів.

Подяки. Висловлюю щиру подяку О. Кузьміщеву і М. Русяєвій за всебічну допомогу у написанні та оформленні для публікації цієї статті.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Белецкий, А. А. 1975. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 92-117.

Борисов, Б. В. 1963. *Дневник раскопок участка «НГ» Ольвийской экспедиции 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/9.

Борисов, Б. В. 1964. *Дневник полевых археологических работ в Нижнем городе Ольвии 1964 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/9.

Буйских, А. В. 2012. Каменные архитектурные детали из Ольвии (Общая стилистическая характеристика). В: Крыжицкий, С. Д. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, с. 294-315.

Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.

Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.

Карасев, А. Н. 1956. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Материалы и исследования по археологии СССР, 50. Москва; Ленинград: АН СССР, с. 11-34.

Карасев, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.

Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Диссертация д-ра истор. наук. Одесса: А. С. Фридман.

Коцевалов, А. С. 1940. Эпиграфические памятники из ольвийских раскопок в 1935 и 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. 1. Киев: АН УССР, с. 259-274.

Крыжицкий, С. Д. 1965—1966. *Отчет о раскопках участка НГЦ, проводившихся в 1965—1966 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/20.

Крыжицкий, С. Д. 1967. Раскопки на территории Нижнего города Ольвии в 1965—1966 гг. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 1, с. 131-133.

Крыжицкий, С. Д. 1968. Раскопки Нижнего города Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 2, с. 142-146.

Крыжицкий, С. Д. 1982. *Жилые дома античных городов Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 2001. Перспективы исследования и сохранения архитектурно-будивельних залишків Ольвії. *Археологія*, 4, с. 19-35.

Крыжицкий, С. Д. 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Симферополь; Керчь: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины.

Крыжицкий, С. Д. 2015. Основные подсьумки розкопок у маловивчених частинах Ольвійського городища. *Археологія*, 4, с. 21-34.

Крыжицкий, С. Д. 2017. Комплекс архитектурно-археологических объектов Ольвийского городища (перспективы музеефикации и новых исследований). В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Північне Причорномор'я за античної доби*. Київ: ІА НАН України, с. 7-27.

Крыжицкий, С. Д., Лейпунская, Н. А. 1997. *Ольвия. Раскопки, история, культура*. Николаев: Возможности Киммерии.

Лейпунская, Н. А. 1971. Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 168-171.

Лейпунская, Н. А. 1988. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии. В: Анохин, В. А. (ред.). *Античные древности Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 71-82.

Лейпунська, Н. О. 2001. Нижне місто Ольвії (основні етапи розвитку). *Археологія*, 4, с. 59-68.

Назаров, В. В. 2001. Святилище Афродиты в Борисфене. *Вестник древней истории*, 1, с. 154-165.

НО... 1968. *Надписи Ольвии (1917—1965)*. Ленинград: Наука.

Пичикян, И. Р. 1984. *Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния*. Москва: Наука.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2006а. Строительные остатки алтарей. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 53-74.

Русяева, А. С. 2006б. Строительные остатки второстепенных сооружений. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 75-94.

Русяева, А. С. 2006с. Строительные остатки храмов. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Suppl. 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 32-42.

Русяева, А. С. 2020. Видатні політичні діячі Ольвії Понтіїської II ст. н. е. В: Буйських, А. В., Сон, Н. О. (ред.). *Від античності до християнства*. Київ: ІА НАН України, с. 15-44.

Славин, Л. М. 1940. Отчет о раскопках Ольвии в 1935 и 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*. I. Киев: АН УССР, с. 9-82.

Славин, Л. М. 1964. *Отчет о работе Ольвийской археологической экспедиции 1964 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/12.

Славин, Л. М. 1968. Ольвийская экспедиция 1967 г. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, 2, с. 132-135.

Славин, Л. М. 1971. Основные результаты Ольвийской экспедиции 1968 г. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, 3, с. 163-166.

Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.)*. Санкт-Петербург: Наука.

Уваров, А. 1851. *Изследования о древностях Южной России и берегов Черного моря*. Санкт-Петербург: Типография экспедиции заготовления государственных бумаг.

Яйленко, В. П. 1985. Материалы к «Корпусу надписей Ольвии». В: Блаватская, Т. В. (ред.). *Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник*. Москва: Институт всеобщей истории АН СССР, с. 161-237.

Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. — VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.

Buisikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 195-228. <https://doi.org/10.1163/15700577-20221406>

Fornasier, J., Buisikh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period, *Arheologia*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>

IOSPE I² 1916. Latyshev, B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropoli.

Köhler, H. K. E. 1826. Mémoire sur îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. *Mémoires de l'Académie*, 10, p. 531-820.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Beletskii, A. A. 1975. Grecheskie nadpisi Olvii iz raskopok 1950—1967 gg., khраниashchiesia v Kieve. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviia*. Kiev: Naukova dumka, s. 92-117.

Borisov, B. V. 1963. *Dnevnik raskopok uchastka «NG» Olviiskoi ekspeditsii 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/9.

Borisov, B. V. 1964. *Dnevnik polevykh arheologicheskikh rabot v Nizhnem gorode Olvii 1964 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/9.

Buisikh, A. V. 2012. Kamennye arkhitekturnye detali iz Olvii (Obshchaia stilisticheskaia kharakteristika). In: Kryzhitskii, S. D. *Arkhitektura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy, s. 294-315.

Buisikh, A. V. 2015. Iuzhnyi temenos Olvii Pontiiskoi (Predvaritelnye itogi izucheniia). *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 6-21.

Vinogradov, Ju. G. 1989. *Politicheskaia istoriia Olviiskogo polisa VII—I vv. do n. e. Istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.

Karasev, A. N. 1956. Plany Olvii XIX v. kak istochniki dlia istoricheskoi topografii goroda. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia i Nizhnee Pobuzhe v antichnuu epokhu*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 50. Moskva; Leningrad: AN SSSR, s. 11-34.

Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, s. 27-130.

Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Karyshkovskii, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obrashchenie Olvii (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Dissertatsiia d-ra istor. nauk. Odessa: A. S. Fridman.

Kotsevalov, A. S. 1940. Epigraficheskie pamiatniki iz olviiskikh raskopok v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.). *Olviia*. I. Kiev: AN USSR, s. 259-274.

Kryzhitskii, S. D. 1965—1966. *Otchet o raskopkakh uchastka NGTS, provodivshikhsia v 1965—1966 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/20.

Kryzhitskii, S. D. 1967. Raskopki na territorii Nizhnego goroda Olvii v 1965—1966 gg. *Arheologicheskoe issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 1, s. 131-133.

Kryzhitskii, S. D. 1968. Raskopki Nizhnego goroda Olvii. *Arheologicheskoe issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 2, s. 142-146.

Kryzhitskii, S. D. 1982. *Zhilye doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1985. *Olviia. Istorigraficheskoe issledovanie arkhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitektura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Kryzhytskiy, S. D. 2001. Perspektivy doslidzhennia i zberzhennia arkhitekturno-budivelnykh zalyshkiv Olvii. *Arheolohiia*, 4, s. 19-35.

Kryzhitskii, S. D. 2012. *Arkhitektura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Simferopol; Kerch: Institut vostokovedeniia im. A. E. Krymskogo NAN Ukrainy.

Kryzhytskiy, S. D. 2015. Osnovni pidsumky rozkopok u malovyvchenykh chastynakh Olviiskoho horodyscha. *Arheolohiia*, 4, s. 21-34.

Kryzhitskii, S. D. 2017. Kompleks arkhitekturno-arkheologicheskikh obiektov Olviiskogo gorodyscha (perspektivy muzeifikatsii i novykh issledovaniu). In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 7-27.

Kryzhitskii, S. D., Leipunskaia, N. A. 1997. *Olviia. Raskopki, istoriia, kultura*. Nikolaev: Vozmozhnosti Kimmerii.

Leipunskaia, N. A. 1971. Osnovnye itogi rabot 1968 g. na uchastke NGTS v Olvii. *Arheologicheskoe issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, s. 168-171.

Leipunskaia, N. A. 1988. Predmeste pervykh vekov nashei ery v Nizhnem gorode Olvii. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnye drevnosti Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 71-82.

Leipunskaia, N. O. 2001. Nyzhnie misto Olvii (osnovni etapy rozvytku). *Arheolohiia*, 4, s. 59-68.

Nazarov, V. V. 2001. Sviatilishche Afrodity v Borisfene. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 154-165.

NO... 1968. *Nadpisi Olvii (1917—1965)*. Leningrad: Nauka.

Pichikian, I. R. 1984. *Malaia Aziia — Severnoe Prichernomorie. Antichnye traditsii i uliianiia*. Moskva: Nauka.

Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antychnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2006a. Stroitelnye ostatki altarei. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 53-74.

Rusiaeva, A. S. 2006b. Stroitelnye ostatki vtorostepennykh sooruzhenii. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 75-94.

Rusiaeva, A. S. 2006c. Stroitelnye ostatki khramov. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, Suppl. 2: Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi, s. 32-42.

Rusiaeva, A. S. 2020. Vydatni politychni diachi Olvii Pontiiskoi II st. n. e. In: Buisikh, A. V., Son, N. O. (ed.). *Vid antychnosti do khrystianstva*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 15-44.

Slavin, L. M. 1940. Otchet o raskopkakh Olvii v 1935 i 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.). *Olviia*. I. Kiev: AN USSR, s. 9-82.

Slavin, L. M. 1964. *Otchet o rabote Olviiskoi arheologicheskoi ekspeditsii 1964 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/12.

Slavin, L. M. 1968. Olviiskaia ekspeditsiia 1967 g. *Arheologicheskoe issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, 2, s. 132-135.

Slavin, L. M. 1971. Osnovnye rezultaty Olviiskoi ekspeditsii 1968 g. *Arheologicheskoe issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, 3, s. 163-166.

Tunkina, I. V. 2002. *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii (XVIII — sredina XIX v.)*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Uvarov, A. 1851. *Izsledovaniia o drevnostiakh Iuzhnoi Rossii i beregov Chernogo moria*. Sankt-Peterburg: Tipografiia ekspeditsii zagotovleniia gosudarstvennykh bumag.

Iailenko, V. P. 1985. Materialy k «Korpusu nadpisei Olvii». In: Blavatskaia, T. V. (ed.). *Epigraficheskie pamiatniki drevnei Maloi Azii i antichnogo Severnogo i Zapadnogo Prichernomoria kak istoricheskii i lingvisticheskii istochnik*. Moskva: Institut vseobshchei istorii AN SSSR, s. 161-237.

Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. — VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Buiskikh, A. V., Fornasier, J. 2022. The City Versus Its Suburb: The Spatial Development of Pontic Olbia. *Ancient Civilization from Scythia to Siberia*, 28, 2, p. 195-228. <https://doi.org/10.1163/15700577-20221406>

Fornasier, J., Buiskykh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-) Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period, *Arheologia*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>

IOSPE I² 1916. Latyshev, B. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*. Petropoli.

Köhler, H. K. E. 1826. Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pont-Euxin. *Mémoires de l'Académie*, 10, p. 531-820.

Vinogradov, Ju. G. 1997. *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*. Mainz: Philipp von Zabern.

A. Rusiaieva

ON THE ATTRIBUTION OF THE SUBURB AND SANCTUARY WITH TEMPLE OF ZEUS IN THE LOWER CITY OF OLBIA IN THE FIRST CENTURIES AD

The controversial issues related to the hypothetically defined suburb with the conventional name NG-centre in the central part of the Lower City of Olbia Pontica in the first centuries AD are discussed in the paper. The excavations were carried out separately by B. Borisov (1963—1964), S. Kryzhytskyi (1965—1967) and N. Leipunska (1968). In general, minor building remains of three extraordinary stone structures, sepa-

rately located near each other, were discovered. The main interpretation is presented only in the publications by S. Kryzhytskyi with graphic plans and reconstructions and N. Leipunska. According to the authors, this is a complex of mainly warehouse, economic, industrial, partially residential, and other purposes in the suburbs of the Lower Town. However, the ambiguous interpretation of both the suburb and the two-chambered building NG-centre-1, which is unusual for this area of the city, and the differences in their interpretation led to special attention to the historiographical review of their works and a comparative analysis with other sources. First of all, the evidence of Dion Chrysostomos about the temple of Zeus in the Lower City, as well as synchronous epigraphic, numismatic and archaeological sources are considered. A comparison of the plans and sizes of the two-chambered structure at the NG-centre site with the discovered in situ temples in Olbia is made, which indicates its significant similarity to the Hellenistic temple of Zeus in the Eastern Temenos. Also presented are remains of cult «enclosures» as primitive altars typical of many sanctuaries. In general, on the basis of the sources reviewed, first proposed a hypothetical identification of the two-chambered structure with the temple of Zeus attested by Dion, and the so-called «wasteland» in the suburbs paved with rubble and ceramic fragments with the square in front of this temple in the center of the Lower City in the 1st centuries AD. In conclusion, it should be emphasized that by its significance, the complex of extraordinary structures at the NG-centre is among the important sites of Olbia, the more reliable attribution of which can be clarified through new archaeological excavations along with the study of previously acquired materials.

Keywords: NG-centre site, suburbs, two-chambered building, Dion Chrysostomos, temple of Zeus.

Одержано 30.03.2024

РУСЯЄВА Анна, доктор історичних наук, незалежний дослідник, Київ, Україна.

RUSIAIEVA Anna, Doctor of Historical Sciences, independent researcher. Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-6688-1897,

e-mail: anna.rusiaeva@gmail.com.